

Валентина Бондаренко

ВИХОВНІ ТРАДИЦІЇ ПРАВОСЛАВ'Я У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д.С. ТУПТАЛА (ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО)

В умовах модернізації освітнього простору України велика увага приділяється проблемам виховання людини. Особливо актуальним стає повернення до православних традицій її удосконалення. Тривалий час дослідники історії освіти слов'янських народів вдавалися до різноманітних перекичень, а то й до замовчування ролі православної церкви та християнства взагалі, як головного виховання особи на Русі. Саме християнство привнесло в освіту й виховання вищі моральні принципи, чітке уявлення про добро і зло, про взаємовідносини Бога і людини. Воно добре вписувалося у патріархально-общинний лад Русі й дало педагогіці відповідні духовно-моральні орієнтири та уявлення про шляхи та способи їх досягнення.

Православна педагогічна традиція накопичувалася у світських повчаннях, богословській літературі, котрі несли у собі комплекс знань про світ, людину, її життя та моральні орієнтири. Як зазначав вітчизняний дослідник історії педагогічної думки епохи європейського Відродження Б. Год, «...християнство збагатило знання про людину з точки зору її внутрішнього світу, духовності. Цьому сприяли, зокрема, уявлення про моральну відповідальність людини, самоцінність та унікальність її душі...» [1, 63].

Звернення до християнських моральних цінностей, «до християнської моральної етики як одного з ідейних джерел гуманізму» [1, 65] є надзвичайно важливим для формування духовного світу дітей та молоді на сучасному етапі, коли «...падає духовність, що пояснюється насамперед зниженням рівня життя в Україні, ... невизначеністю моральних орієнтирів у політиці держави й повсякденному житті» [14, 13].

У зв'язку з цим особливо актуальною нам видається творча спадщина Димитрія Ростовського – відомого церковного діяча, проповідника і педагога другої половини XVII – початку XVIII століття. На сьогодні обмаль спеціальних досліджень, присвячених життю й діяльності святого Димитрія Ростовського (В. Недосекін, І. Огієнко, М. Попов, А. Преображенський, Ф. Титов, І. Шляпкін). Етичне вчення мислителя осмислювали В. Нічик і С. Йосипенко; літературну спадщину – М. Боянівська, І. Голеніщев-Кутузов, М. Грушевський, Д. Наливайко, В. Русанівський, І. Чепіга, Б. Яценко. Про культурну діяльність Д. Ростовського писали

Д. Антонович, М. Драгоманов, І. Крип'якевич, Я. Стратій; його педагогічну діяльність висвітлювали Е. Днєпров, архієпископ Антоній (Фіалко), А. Марушкевич. Мета нашого дослідження – проаналізувати педагогічно-просвітницьку діяльність мислителя, а саме проповідництво (гомилетику). Ми прагнемо з'ясувати, які етичні основи християнських цінностей виголошені Димитрієм Ростовським, впливали на духовне вдосконалення людини.

Основним засобом виховання у християнській педагогіці здавна вважається слово Боже, звернене до індивіда, до общини, до народу. Ісус Христос, як першопроповідник, поширював Істину через своїх апостолів. Євангелії його учнів – це результат викладеного Ісусом учення, і за характером це дидактичні тексти, які закликали йти за Христом. «Ісус призивав учнів, апостоли – язичників, проповідник – паству» [4, 282].

Релігійні тексти завжди впливали на емоції і волю людини та створювали сприятливе підґрунтя для сприйняття «серцем» божественної мудрості. Вони читалися або частіше усього слухалися у формі проповідей. Наставник у ході проповіді, за східною традицією, вибудовував відносини вчителя і учня як відносини люблячого батька й сина, який наполегливо викриває, забороняє, повчає. Саме любов завжди була в основі християнського педагогічного процесу, який націлював на формування системи моральних чеснот. «В історії християнської освітньої концепції велику роль відіграв принцип **Imitatio Christi** – наслідування Христа «... у любові, доброті, сердечності, доброзичливості [4, 282]. «Любов вища над усе!» – найулюбленіша тема проповідей святого Димитрія.

Серед учителів, які формували майбутнього проповідника, чільне місце займає Мелетій Дзик – один із високоосвічених, глибокорелігійних і впливових людей України XVII століття, який на той час був ігуменом Кирилівського монастиря, де книгором служив батько Димитрія Ростовського Сава Туптало. Він часто бував у їх домі та сприяв домашньому навчанням малого хлопця, постриг його у ченці. Мелетій Дзик рекомендував архієпископу Чернігівському Лазару Барановичу Димитрія священником Густинського монастиря, пізніше – чернігівським проповідником.

Основи красномовства Данило Туптало

почав засвоювати ще в класі риторики Києво-Могилянського колеґіуму, учнем якого він був з **1662** по **1665** роки. Оволодівши церковнослов'янською мовою, яка « вважалася ... мовою вченості й розумової праці» [6, 202]; латинською, яка відкривала шлях у світ західного богослов'я; грецькою, яка давала змогу познайомитися з античною спадщиною письменників, істориків, проповідників; польською, яка на той час була у вжитку й відіграла роль літературної мови, Данило Туптало привернув увагу могилянських учителів своїми здібностями до поетики. Дослідник літературної спадщини Дмитрія Ростовського А. Грачевський писав, що його особливий хист до поетики відобразився й у проповідях, які « ... відрізнялися задушевністю та поетичністю» [18, 132].

Мистецтво «пласти вірші» та риторика, що формувала уміння складати й проголошувати прозові форми, включаючи й проповіді, певний час у Києво-Могилянському колеґіумі викладалися неподільно, бо розглядалися як засіб (чи шлях) опанування словесністю, літературою й красномовством. «Спудей» колеґіуму засвоювали поетику і риторику, і тим самим «...прилучалися до справжньої гуманітарної освіти» [10, 166-167].

Ренесансні поетики і риторики потрапляли в Україну через польські єзуїтські зразки, латинські, італійські й німецькі посібники. Професори київської школи, використовуючи посібники поетики «Про поетичне мистецтво» Марко Джіроломо Віді, «Поетичні настанови» Якоба Понтано, «Оратор Могилянський прикрашений найдосконалішими ораторськими розділами Марка Тулія Цицерона» Йосифа Кононовича-Горбацького склали власні рукописні курси лекцій за якими й навчали студентів [5, 77].

Умінню готувати та проголошувати проповіді майбутній митрополит Ростовський навчався й за посібником «Наука albo способ зложення казаня» професора І. Галятовського, що вийшов з друку в Києво-Печерській лаврі **1660** року як додаток до циклу робіт «Ключ розуміння» (**1659** рік). Саме І. Галятовський теорію красномовства викладав не латиною, а рідною мовою. На його думку, проповідь повинна утверджувати людей у вірі, морально їх наставляти, пробуджувати живу думку, розширювати уявлення про навколишній світ, примножувати знання. Проповідь повинна бути зрозумілою і цікавою, для чого проповідник повинен удаватися не лише до Святого Письма й творів отців Церкви, а й залучати приклади з історії, природи, народних переказів тощо. «Використовуй гисторії і кройники о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло і тепер що ся дієт, треба читати книги о звірах, птахах, гадах, рибах, де-

ревах, зелах, камях і розмаїтих водах, которі в морю, в ріках, в студнях і на інших місцях знайдуться і уважати їх натуру, властивості й skutки і тоє собі нотувати і аплікувати до своєї речі, котору ю повідати хочеш» [5, 78].

Під час перебування І. Галятовського у Львові у **1665** році були опубліковані нові видання «Ключа розуміння» та збірник його проповідей «Небо новое». Ці та пізніший твір І. Галятовського «Скарбниця потребна» («**1676** рік) вплинули на першу працю ієромонаха Дмитрія «Чуда Пресвятої і Преблагословенної Діви Марії, діючіїся от Образа її чудотворного в монастиру Святого славного Пророка Ілії Чернігівском» (**1677** рік), доповнений її варіант більш відомий під назвою «Руно орошенное» (**1680** рік). У роботі Дмитрій не просто описував факти чудотворного впливу ікони Божої Матері Іллінського монастиря, але й доповнював їх моральними настановами, наводив приклади «подібних чуд» в інших країнах. Це було в дусі барокової культури, коли подавався образ або символ, який супроводжувався надписами й тлумаченнями.

У XVII столітті Україна славилася своїми проповідями, які, на відміну від московських, проголошувалися живою мовою, відрізнялися ясністю й глибоким змістом. Проповідники демонстрували знання, отримані під час навчання в Україні, за кордоном. Вони доповнювалися шляхом самоосвіти. У тогочасній Україні було достатньо різноманітної літератури для самовдосконалення. Історик релігії, богослов Г. Флоровський так описував бібліотеку Дмитрія Ростовського: «...це типовий підбір книг латинського ерудита того часу. Дещо з Аквіната, Корнеліуса а Ляпіде, Канізія, М. Бекона, Акта Санторіум, проповіді Младзьяновського, багато книг із історії, небагато отців (у західних виданнях), київські та інші південні видання...» [19, 54].

Як талановитий казnodій, Д. Туптало привертав до себе загальну увагу ще на початку духовної служби. Його підтримували такі впливові проповідники як І. Галятовський і Л. Баранович. Отця Дмитрія спочатку запрошують на Чернігівську кафедру, про що він пише у своєму щоденнику: «Був я проповідником досить часу». Проповідував він також у Білорусії, був особистим проповідником у гетьмана Івана Самойловича, а потім – у Івана Мазепи, а з **1683** року його проповіді чули й у Києво-Печерській Лаврі.

До наших днів збереглося більше ста проповідей святителя Дмитрія, котрі були надзвичайно популярними за часів його життя та після упокоєння. Діалогічна форма звернення святителя до державних діячів, політиків, духовенства, парафіян, школярів надавала його

проповідям характерних рис щирого спілкування, виразності й переконливості високої істини, пробуджувала прагнення до її втілення в життя та устремління до кращого: «Що ти святий Павло, кажеш?.. Велика для мене печаль, – каже, – і неперервна туга серцю мою (Рим. 9.2) Як же не вболівати серцем? Бо б'ють палками, вбивають каменями. Ні, каже, не про те журюся та вболіваю, що я битий камінням. Так про що ж? Про тих, хто мене б'є...» [15, 740-741]. На думку митрополита Євгенія (Болховитінова), виразність проповідей Димитрія Ростовського полягала не у зовнішній експресивності, а у внутрішній силі, правді та енергії «живого слова», яке йшло з глибини чистого серця як результат складної душевної праці, віри, любові, щирого натхненного пафосу, зримого спілкування з Високим. Діалог у драмах, поучаннях, проповідях святителя був ефективним прийомом красномовства, який гармонійно поєднував театральну виразність із глибокою змістовністю. [7, 243].

У проповідях Димитрій Ростовський торкався й проблеми морального виховання. Контексти вибору правильної поведінки і помислів, тіло, плоть, душа, розум, совість, серце, дух, світло й темрява та безумовно любов завжди були сильною моральною складовою його виступів. Уважалося, що через проповідь відбувається поширення віри. Основна ідея будь-якої проповіді – знайти дорогу до сердець різних за типом і складом людей через особливі прийоми ритму, метру, повторів, паралелізмів, символів, образів, алегорій. Саме ці словесні прийоми наочності через порівняння, співставлення сприяли їх кращому запам'ятовуванню й сприйняттю як правил власного життя. З погляду барокової людини, кожне явище природи чи людського життя – це таємничий знак, за яким ховається якась мудра думка, адресована Богом людині. У своєму «Слові на Святу Трійцю» святитель пише: «...що людина розумна розглядаючи речі створені, як по сходах ступаючи, приходила до пізнання самого Творця, і через багато багато створених речей ...совершенства домишлялася, яким є нескінченна досконалість у Богові Творці». Цей вислів спирається на строфу Псалма: «У твореннях руку Твоєю поучаєш» [3].

Димитрій у текстах проповідей уміло використовував поради І. Галатовського «аплікувати до своєї речі» предмети та вміло пояснювати їх значення, смисл. У «Слові на Святу Трійцю» святитель запропонував до розгляду священні алегорії на монетах («містичних злотниках»): «...цей злотник не багато потемнів... і для того я його хочу прочистити, і поясню тлумаченням» [3]. Він вводить у текст образи, що символічно

зображені на золотих монетах і пояснює їх значення: «Маслина, чи олива, є знаком премудрості», «Злато поліроване блиском прекрасним блищить... У писані Божому злато подається в образі милості, милосердя, благости, людинолюбства...». У тексті того ж «Слова...» можна знайти й паралельні символи, порівняння: «Кругла золота монета, і Божество свою округлість має: бо кінця і початку у ньому немає» [3].

Українське духовенство, на протигагу прихильникам кровопролиття та сили зброї, бачило своє покликання в утвердженні християнської моралі. Сила риторичного слова проповідей використовувалась як протигага аргументу фізичної сили у стосунках між людьми, бо в основі проповідництва лежала віра у силу євангельського Слова, яке спонукає слухачів до благочестивого життя.

Наприкінці XVII – на початку XVIII століть була розгорнута ціла кампанія проти так званих прихильників бога війни Марса. У ній брав участь і Димитрій Туптало, який засуджував «марсyalістів» і писав про вічну красу миру. Він проповідував християнську любов, що перетворює світ. Проголошена перед самим царем Петром проповідь на тему християнського миролюбства – одна з найкращих. Димитрій затаврував такі «марсyalістські» риси як гнів і лютість, піддав нищівній критиці кумира завойовників усіх часів – Александра Македонського. Під посталями Бахуса – бога пияцтва, Венери – богині розпусти, Марса – бога війни проглядалася постаць самого Петра I та його оточення. «А щодо Бахуса то, як бачу, це бажання любе й нашим, що звуть себе християнами... Пиячити день і ніч – це спілкування, проводити час у гультяйстві – це дружба» «Каже Бахус, ненаситний божок зо своїм мучеником Мартином Лютером: у полках треба не сповняти постів, і жерти м'ясо і в піст, щоб військові були сильнішими на війні ... Але воїнство Гедеонове побило мадянитян і постячи» [16, 660].

В одній із своїх проповідей на честь чергової перемоги Петра I Димитрій Ростовський нагадав йому, що милосердя – головне достоїнство царя, а перемога над самим собою – справжня перемога: «На війні царю допомагають воєнноначальники, воєнноначальникам – військо, і тільки в боротьбі з самим собою людина буває одна, і тільки перемога над самим собою одна справжня» [11, 142].

Димитрій, перебуваючи у Росії, був свідком того, як одночасно зі зростанням її величі, зростав дух гніту й ненависті. Він бачив утиски та жорстокість у ставленні до селян. У одній із своїх проповідей соціального змісту митрополит говорив: «Коли багач їсть, то труди бідних він

їсть... А коли п'є – кров людську п'є, людськими слізьми вмивається... Хто безчесний – убогий! Багач, хоч би й який був дурний, але через те, що багатий, його роблять розумним!» [8, 69]. У цій думці про багатіїв Димитрій Ростовський силою своєї проповіді нагадує Іоана Золотоустого.

Димитрій захищає бідних і викриває лівих, він не залишає у спокої навіть архієреїв Ростовської єпархії, які забули, що Святе Письмо забороняє священникові бути неосвіченим: «Не добро есть архиерею не имети во устах слова, учителю нарицатися, а не учити – источники на мантии носити, а от уст источников учения не источати – пастирю глаголатися, а пажити Овцам не предлагати – апостольський чин на себе носити, а апостольски не благовествовати» [2, 228]. Мислитель викриває та засуджує і тих священників, які купували, віддавали в аренду та продавали свої посади, намагалися краще жити за рахунок прихожан: «Що тебе привело в чин священницький?.. Для спасіння себе та інших? Ні, щоб нагодувати дружину та дітей... Шукали не Ісуса для Ісуса, а для хліба куса» [2, 226].

У своїх проповідях святитель викривав не лише священників, але й паству: «Окаянный наш час, коли так заникло сіяння Слова Божого... І я не знаю, кого перше винуватити, сіячів чи землю, священників чи людські серця, чи тих і тих разом? Священники байдужі. А люди блудять! Священники не навчають, а люди в темряві ходять...» [8, 106].

Тема світла й темряви досить поширена у богословській літературі. Як зазначає Т. Матуліс, «просвітити» за християнською традицією означало «освітити внутрішній простір учня світлом віри, показати ті праведні шляхи, якими повинен ходити справжній християнин, щоб заслужити спасіння і вічного життя...» [4, 282].

На думку мислителя, Бог – завжди світло, але тільки для тих, хто сам світлий і здатний бачити світло; для інших світло обертається темрявою. Сам Димитрій молиться: «Господь, просвіти мою тьму і відокрем чесне від недостойного» [2, 229]. У своєму слові на свято Богородиці Донської Димитрій Ростовський так зображає її появу: «...з'являється в сонці, що просвітлює темряву нашу» [17, 180]. Освітлений образ Богородиці – система чеснот, яку слід зрощувати в учнях, це шлях до праведного життя, це зразок для наслідування. Світло – «алфавіт Христа», темрява – «алфавіт Диявола». У ранньому творі «Руно орошенное» Д. Туптало по-іншому тлумачить темряву. Він говорить не про темін людську, а про те, що свята Діва сама покриває землю темрявою: «Та глаголиць про себе устами Духа Святого в Ісуса Сирахова: Аз яко імла покрила землю. Але о найдорожча Госпоже! Чому це ти поганій речі уподібнюєшся? Хіба немає для тебе

Сонця, Місяця, зірок, щоб ними назватися? Яка ж краса в імлі, що не гребуєш зватися?» І на всі ці запитання така проста відповідь: «Мла, коли над землею умножиться і покриє її, тоді всі звірі від ловців цілі суть. Ніхто ж їх ловити не може. Се тайна, чому Діва наречеться Млою. Від тих бо, хто ловить, криє нас». Як зазначав Б. Яценко, місія Діви захистити, урятувати, а далі усе буде залежати від їх волі й рішень. Порівнюючи ум і розум зі світлом свічі, що відганяє темряву невидіння, Димитрій Ростовський висловлює думку: «...свіча, показує, що добре, а що зле, і на завжди людину на світлий заповідей Божих путь наставляє». І хто не керується розумом своїм, той «підє по своїх похотях, творячи неподобства» [20, 8-9]. Димитрій розділяє думку К. Ставровецького, який вважав, що розум – є сила, що притаманна душі. Він – джерело розуму людського і приходиться у душу через навчання і виховання [9, 77]. Просвітницька віра в розум та слово, як спосіб «вразумлення» відобразилась і у його проповідницьких настановах: «зле слово і добрих злими творить, добре ж слово і злих зробіть добрим!» [12, 263]. Просвітлений розум – шлях до духовності: «Розум необроблений і довгим часом неочищений є ум нерозумний, неправий і неістинний ...буває розум духовний, буває і ...плотський. Хто не турбується пройти тісним шляхом євангельським і не буде турбуватися про очищення ума, той сліпий душею... Ум очищений і освічений, може розуміти все зовнішнє і внутрішнє, бо він духовний...» [11, 5].

Однією з найкращих алегоричних проповідей Димитрія Ростовського, традиційних для київської школи, уважають «Де подітись Царству Божому на землі...». Це притча соціального змісту, спрямована на захист бідних і на неславу багатим. Вона розповідає, як колись Царство Боже ходило по землі, не знаходячи ні серед боярських палат, ні в купецьких домах, ні навіть у храмах любові. «У палатах знатних... багатство зібране грабунком, крадіжкою, кривдою...; до купців, – а там обманна міра, обманна вага...; по ратушах Царство Боже знайшло саму несправедливість...; до дома вельможі, аж там ...один одного ганять, ...осужують ...зла бажають, словами підлещують, а серцем зле думають...» [8, 44].

Любов до ближнього і любов до Бога – нероздільні у проповідях святителя. «Чемна людина, коли хоче плонутти, спочатку шукає місце чи закуток якийсь, щоб не чинити огидно на очах у людей..., а ми на образ Христовий пліємо, коли ближнього нашого поносимо» [2, 228]. Звертаючись до пастви, Димитрій говорить, що все зло від того, що люди мало люблять одне одного, що все спасіння у любові, яка є взаємоперетворюючою: «...кожний може стати чудотворцем, якщо полюбить ворога свого. Людина лю-

бов'ю своєю, немов гарячим вугіллям зігриває душу ворога, і в собі гіркоту ворожнечі й гніву перетворює в ласощі дружби та любові...» [11, 141]. Першу проповідь на ростовській землі Дмитрій розпочав зі слів: «Господь послав мене, і я прийшов з любов'ю до вас, як батько до дітей, ...як брат до братів, як друг до любих друзів своїх» [11, 143].

Багаторічна праця над «Життями Святих» змінювала самого Дмитрія та стиль його проповідей. У них усе частіше лунали заклики протидіяти усьому, що приводить до гріхопадіння. «...Не сумнівайся – знайдеться серед нас й ідол, і мучитель, й ідолоприхильників знайдеться чимало, – а ось мучеників небагато. Що не гріх – то ідол, що не пристрасть або випадковість, яка спонукає і приводить до гріха, – то мучитель, а якщо чиниш опір гріху, це мученик, який своїми повсякденними стражданнями прославляє Христа у своєму тілі» [2, 225].

Світогляд Дмитрія Ростовського ґрунтувався на християнській антропології, що визнавала головними складовими людини цілісність духу, душі й тіла. Ідея тілесної й душевної чистоти, фізичного і морального має відбиток в усіх його творах. Святитель порівнює тіло з хатою, де кожна добродієність живе в окремому місці: у голові – розважливність і мудрість; в устах – бажане Богові мовчання; у волоссі – покаєння; у ногах – послух; у хребті – терпіння; у шлунку – піст; у грудях – прагнення до Бога; в обличчі – чесність; в очах – цнотливий сором; у серці – любов; вуха й руки взяла собі віра як найперша добродієність: «Вуха взяла для того, щоб бути почутою, руки ж... щоб бути втіленою й здійсненою» [15, 506-507]. Цікаво мислитель подає діалог душі й тіла, які звинувачують одне одного, бо тіло «гріховними любощами спокушає» і вводить у беззаконня душу, а душа погано керує тілом, «розумом як віжками й вудилами не вдержує від зла» [15, 158-159].

Порівнює святитель тіло і з човном – «ми ходимо чи пливемо у човні нашого тіла» [13, 303]; і з родючою землею, у якій укоріниться душа в образі «духовного винограду» та закликає існувати душі й тілу як «спільно народженими друзями», а людина як духовна й матеріальна істота повинна піклуватися не лише про свою зовнішню природу, але й не забувати про незайманість і світлість внутрішнього світу та не занедбувати «...душу свою брудними помислами» [15, 521]. Проповідник переконаний, що ставлення до тіла свого як до Храму Божого не дозволить людині піддаватися лінощам і блуду, плотським утіхам і спокусам.

У своїх промовах митрополит Дмитрій звертається до молоді, бо розуміє, що навіть «безсловесним тваринам добрий пастух потріб-

ний, а дітям і тим паче», бо «отрок юний подібний до дошки для іконописання..., на ній, що напише ... чесне, або безчесне ...те і буде» [12, 278-279]. Дмитрій Ростовський порівнює молодих людей з «нивою нескошеною», а їх здібності з «виноградом незібраним», на плоди якого націлились усі і «світ із метушнею ...», і диявол із спокусами». І тому дуже важливо молодій людині обрати праведний шлях у цьому житті, щоб у похилому віці, коли тьмяніє фізична краса, зійшла «зоря краси духовної – сильної та чистої душі». Один із праведних шляхів, на думку Дмитрія Ростовського, – виховання: «Сосуд не втрачає запаху, дурного чи гарного, яким він колись просочився: таким є і виховання дітей! Тому необхідно з дитинства привчати їх до добра» [11, 7].

Таким чином, у своїх проповідях Дмитрій Ростовський звертався до думки про органічну єдність в людині фізичної та духовної краси, слова і діла, у її діяльності засуджував пияцтво, розпусту, неробство, аморальність, недотримання релігійних канонів. Він критикував багатих за несправедно нажите багатство, закликав до добродієності та протидії гріху.

Формування християнських моральних цінностей відбувалося шляхом впливу на емоції та почуття і приводило до усвідомлення загальнолюдських норм, принципів, ідеалів, релігійних заповідей та канонів та передбачало вироблення переконань, звичок, стійких моральних якостей. Тим самим Дмитрій Ростовський торував шлях до виховання духовного світу людини у традиціях православної педагогіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Год Б.В. Виховання в епоху європейського Відродження (середина XVII – початок XVIII століття). – Полтава, АСМІ. – 464 с.
2. Жизнеописание достопамятных людей русских X-XX вв.: Сб. / Сост. С.С. Бычков. – М.: Московский рабочий, 1982. – 345 с.
3. Звездина Ю.Н. Предмет и образ в проповеди свт. Дмитрия Ростовского // История и культура Ростовской земли: Материалы конференции 2000 г. – Ростов: Гос. музей-заповедник «Ростовский кремль», 2001. – С. 135-140.
4. История образования и педагогической мысли в эпоху Древности, Средневековья и Возрождения: Учеб. пособие для вузов: / Под ред. Т.Н. Матулис. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – 594 с.
5. Киево-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст. / В.С. Брюховецький (ред.), З.І. Хижняк (упор.): Енциклопедичне вид. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ В ОСОБАХ

6. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей: В 2-х кн. – Кн. 2. – Репр. изд. 1874. – М.: Книга, 1991. – 537 с.
7. Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви. – М.: Русский Двор; Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. – 416 с.
8. Митрополит Іларіон (Огієнко). Святий Димитрій Туптало. Його життя й праця: Історична монографія. – Вінніпег: Віра й культура, 1960. – 214 с.
9. Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI-XVIII вв. – К.: Рад. школа, 1968. – 211 с.
10. Наливайко Д.С. Київські поетики XVII-XVIII ст. В контексті європейського культурного процесу // Літературна спадщина в Київській Русі і українська література XVI-XVIII ст. – К., 1981.
11. Опыт православной педагогики / Сост. А. Стрижаева, С. Фоми. – М.: Педагогика, 1995. – 256 с.
12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. / Отв. ред. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1989. – 479 с.
13. Преображенский А. Святитель Димитрий Ростовский, как проповедник. – Казань, 1909.
14. Сухомлинська О.В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 13-18.
15. Творения святителя Димитрия Ростовского: В 3-х тт. – М.: Изд-во сестричества во имя Святителя Игнатия Брянчанинова, 2005. – Т. I. – 784 с.
16. Творения святителя Димитрия Ростовского: В 3-х тт. – М.: Изд-во сестричества во имя Святителя Игнатия Брянчанинова, 2005. – Т. II. – 823 с.
17. Творения святителя Димитрия Ростовского: В 3-х тт. – М.: Изд-во сестричества во имя Святителя Игнатия Брянчанинова, 2005. – Т. III. – 754 с.
18. Трачевский А.С. Русская История, 1895, т. II.
19. Флоровский Георгий. Пути русского богословия / С предисл. прот. И. Мейендорфа и указ. имен. – 3-е изд. – К.: Христианско-благотворительная ассоциация «Путь к истине», 1991. – 542 с.
20. Яценко Б. Димитрій Ростовський і «Слово о полку Ігоревім» // Українська мова та література. – 2000. – № 163. – С. 8-9.